

Розділ 3. ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

УДК 364.442.6

Колот А. М., Лопушняк Г. С., Власенко М. П.

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: КЛЮЧОВІ РИЗИКИ ТА ЗАГРОЗИ

На основі критичного аналізу наукових досліджень та законодавчих актів обґрунтовано недоцільність включення соціальної безпеки до складових економічної безпеки держави та розгляду її в якості самостійного інституту. Виокремлено основні ризики та реальні загрози соціальній безпеці, що є характерними для сучасного етапу розвитку України. За результатами проведеного дослідження сформовано пропозиції щодо мінімізації визначених

ризиків та покращення стану соціальної безпеки країни. Запропоновано розробку нового стратегічного документу України – соціальної доктрини, з метою формування людиноцентристської державної політики.

Ключові слова: соціальні ризики, соціальна безпека, загрози, соціальна політика, гідна праця, якість життя, добробут населення.

Kolot A. M., Lopushnyak G. S., Vlasenko M. P.

SOCIAL SECURITY OF UKRAINE: KEY RISKS AND THREATS

Based on the critical analysis of scientific research and legislation, it is justified not to include social security in the components of economic security of the state. The main risks and real threats to social security, which are characteristic for the present stage of development of Ukraine, are distinguished. According to the results of the study, proposals were made to

minimize the identified risks and improve the state of social security in the country. It is proposed to develop a new strategic document of Ukraine - a social doctrine that makes state policy a human centered one.

Key words: social risks, social security, threats, social policy, decent work, quality of life, welfare of the population.

Вступ. Загострення соціальних проблем як наслідок низької ефективності економічних реформ, збереження низької конкурентоспроможності національної економіки призвели до появи нових та відтворення дотеперішніх соціальних ризиків. Останні, без перебільшення стають реальними загрозами для соціальної і відповідно, національної безпеки України. Наслідком такого стану може бути ще більше порушення рівноваги і стабільності в суспільстві та поява нових ризиків для економічного і суспільного поступу.

Зазначене вище актуалізує наукове опрацювання проблематики соціальних ризиків та формування «дорожньої карти» їх мінімізації задля створення передумов для стійкого соціально-економічного розвитку України.

Огляд літератури. Проблематика соціальної безпеки, в цілому, та природи виникнення соціальних ризиків і загроз, зокрема, вже тривалий час є предметом дискусій багатьох вче-

них, представників органів законодавчої і виконавчої влади та громадянського суспільства. Серед них: Л. Баланда [1], І. Гнибіденко [15], О. Іляш [5], О. Коваль [6], О. Ливдюк [14], Е. Лібанова [8], В. Надрага [10], О. Новікова [11; 16], Р. Підлипна [12], В. Скуратівський [14], Л. Шевченко [19] та інші. Більшість дослідників цієї проблематики схиляється до думки, що соціальна безпека – це ступінь захищеності людини, суспільства і держави, за якого забезпечується гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, кольору шкіри та розвиток людського капіталу, характеризує і рівень розвитку самої держави. Зокрема, Р. Підлипна зазначає, що створюючи умови для рівноправної діяльності громадян, держава через соціальну політику зберігає стабільність у суспільстві, що дозволяє йому розвиватися [12, с. 20]. В дещо іншій інтерпретації підтримують цю тезу В. Скуратівський

та О. Линдюк. Вони стверджують, що негативні тенденції в соціальній сфері та накопичені соціальні проблеми створюють загрози національній безпеці та подальшому розвитку суспільства, які можуть стати причинами порушення рівноваги та стабільності [14].

Проблематику виникнення та прояву соціальних ризиків досліджувались С. Березіною, Е. Лібановою, В. Надрагою, Н. Топішко та іншими. Зокрема, Е. Лібанова акцентувала увагу на соціальних ризиках людського розвитку, а С. Березіна – на сучасних і майбутніх ризиках соціальної сфери. Н. Топішко досліджувала вказані ризики як чинники регулювання системи соціального захисту. Проблематика мінімізації ризиків в соціально – трудовій сфері знайшла відображення у працях В. Надраги.

Проте в умовах економічної та політичної нестабільності, що є притаманним для сучасного розвитку України, інтенсивність прояву соціальних ризиків постійно зростає, створюючи передумови для виникнення не лише потенційних, а й реальних загроз соціальній безпеці держави. Така ситуація вимагає постійного моніторингу не лише вказаних загроз, а й ризиків, що детермінують їх появу. Зазначене і актуалізує тематику даного дослідження.

Постановка завдання. Визначення ключових ризиків та загроз для соціальної безпеки держави та обґрунтування можливих напрямів мінімізації визначених соціальних ризиків і усунення загроз.

Результати дослідження. Незважаючи на достатню увагу з боку науковців та інших представників громадянського суспільства до соціальних проблем, питання соціальної безпеки не знайшли як належного наукового забезпечення так і законодавчого закріплення. Саме поняття «соціальна безпека» в українському законодавстві визначено лише методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, де трактується як «стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни» [9]. Зазначимо, що таке визначення суперечить існуючим теоріям розвитку держави. Не вдаючись у детальні дискусії пропонуємо розуміти під соціальною безпекою ступінь захищеності людини, суспільства і держави, за якого забезпечується гідний рівень життя всього населення та розвиток і реалізація людського капіталу як найважливішої складової економічного потен-

ціалу країни.

Ще одним парадоксом вважаємо віднесення соціальної безпеки до складових економічної безпеки. Така другорядність, що дотепер має місце, не випадкова, а є вираженням існування міфу про те, що соціальна політика є похідною від економічної. Все це наслідок сприйняття людини як працівника, реалізація здібностей і самореалізація якого можливі лише на виробництві. Втім, умови й потреби розбудови нової економіки та соціальної держави вимагають запровадження нових принципів формування соціальної політики, усвідомлення її нової ролі у забезпеченні соціальної динаміки і мінімізації соціальних ризиків.

Слід виходити з того, що у державі соціального типу людина розглядається не лише як чинник, а як найвища цінність, що і визначено Конституцією України, як мета соціально-економічного розвитку. Водночас, економічна політика у такій державі має розглядатись виключно як засіб досягнення цілей соціальної політики, а не навпаки. Не людина живе ради розвитку економіки, а економіка функціонує заради розвитку людини. Отже рівень соціальної безпеки доцільно визначати окремо від економічної, оскільки індикатори останньої, відображаючи ступінь захищеності національної економіки від внутрішніх і зовнішніх загроз, мають сигналізувати про можливість забезпечення головної цілі розвитку суспільства і держави – підвищення добробуту та якості життя населення, а індикатори соціальної – про рівень досягнення цієї мети.

Також вважаємо за доцільне, виходячи із класифікації соціальної політики за видами (див. додатково [4]), виділяти у складі соціальної безпеки екологічну, демографічну та продовольчу компоненти. Такий підхід сприятиме більш повній характеристиці ступеня соціальної захищеності людини, суспільства та держави, що є особливо актуальним в умовах політичної, економічної та соціальної нестабільності.

Незважаючи на існування вимоги щодо здійснення Міністерством економічного розвитку і торгівлі України розрахунків рівня економічної безпеки двічі на рік, моніторинг індикаторів не проводиться, що ускладнює процес прийняття рішень при формуванні будь-якої державної політики, в тому числі і соціальної. Водночас, глобалізаційні процеси, що супроводжуються поширенням цифрових технологій, спричинюють зміни не лише у сферах виробництва і управління, а й у людській свідомості щодо сприйняття вже існуючих та формування нових соціальних цінностей, норм і правил.

Вони детермінують соціальну поведінку людей, обумовлюючи тим самим необхідність розробки заходів щодо мінімізації соціальних ризиків, що супроводжується новими вимогами до систем освіти, соціального захисту, охорони здоров'я, духовного і фізичного розвитку, а також всієї соціально-трудової сфери. Потребують перегляду і соціальні стандарти, гарантії та нормативи з метою підвищення рівня суспільної довіри.

На удосконаленні заходів щодо соціального захисту населення, а також провадженні активної політики щодо створення нових робочих місць (у т.ч. через покращення професійної підготовки, переорієнтацію ринку праці на нові високотехнологічні сфери тощо) наголошує і С. Західі (Saadia Zahidi), керівник Центру нової економіки і суспільства Всесвітнього економічного форуму, даючи відповідь на питання: «Як уникнути негативних наслідків

розгортання 4-ї індустріальної революції, визначити спільні цілі і зберегти економічну безпеку?» [22].

Варто зазначити, що вірогідність прояву соціальних ризиків та їх наслідків залежить як від зовнішніх, так і від багатьох внутрішніх чинників, серед яких: рівень економічного розвитку, ефективність державної соціальної політики, ментальність, рівень людського розвитку та інші. Важливим є недопущення трансформації зазначених ризиків в потенційні чи ще гірше в реальні загрози соціальній безпеці держави.

Останніми роками в Україні, на жаль, присутні саме такі тенденції. Зокрема, значення 8 індикаторів соціальної безпеки (у 2015 р – 9) із 15 перевищили критично допустимий або небезпечний рівень (табл.1), що свідчить про існування реальних загроз національній безпеці країни.

Таблиця 1

**Динаміка значень індикаторів соціальної безпеки,
які становлять реальну загрозу національній безпеці України**

Індикатор	$\frac{I_{\text{безпеки}}}{I_{\text{крит.}}}$	2015	2016	2017
Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму ¹ , %	відсутнє	49,3	48,2	32,5
Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму з урахуванням суми податку на доходи фізичних осіб ² , %	відсутнє	50 ³	50 ³	45 ³
Відношення середнього розміру пенсії за віком до законодавчо встановленого прожиткового мінімуму осіб, які втратили працездатність, разів	$\leq 1,5 / 1,0$	1,66	1,57	1,96
Відношення середнього розміру пенсії за віком до фактичного прожиткового мінімуму осіб, які втратили працездатність, разів	$\leq 1,5 / 1,0$	1,33	0,82	1,03
Частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах домогосподарств, %	$\geq 40 / 50$	53,1	49,8	47,9
Обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, % ВВП	$\leq 4,5 / 3,0$	3,6	3,2	3,4
Чисельність ВІЛ-інфікованих осіб з діагнозом, що встановлений уперше в житті, осіб на 100 тис. осіб населення	$\geq 20 / 30$	37,2	40,2	43,1
Чисельність хворих на активний туберкульоз із діагнозом, що встановлений уперше в житті, осіб на 100 тис. осіб населення	$\geq 40 / 60$	56	54,8	52,0
Сума несплаченої заробітної плати станом на 1 січня (липня) до фонду оплати праці за грудень (червень)	$\geq 5 / 10$	7,0	4,4	3,4
Рівень злочинності, кількість злочинів на 100 тис. осіб населення	$\geq 1300 / 1400$	1317	1386	1233
Відношення середньомісячної заробітної плати, нарахованої в середньому за годину, у країнах ЄС-28 та в Україні, разів	$\leq 4 / 5$	19,7	19,4	15,8
Рівень зайнятості населення у віці 15–70 років, відсотків населення відповідної вікової групи	$\leq 58 / 60$	56,7	56,3	56,1

¹ прожитковий мінімум (середній за рік) без урахування суми податку на доходи фізичних осіб (2015 р. -2257 грн; 2016 р. – 2642,38 грн; 2017 р. – 2941,46 грн).

² прожитковий мінімум (середній за рік) з урахуванням суми податку на доходи фізичних осіб (2015 р. -2402,17 грн; 2016 р. -2839,67 грн; 2017 р. – 3356,3 грн).

³ для розрахунку використовувались дані дещо відмінні від середнього розміру прожиткового мінімуму з урахуванням податку на доходи фізичних осіб, оскільки такі дані у статистичних збірниках відсутні (2015 р. -2216,11 грн; 2016 р. – 2888,61 грн; 2017 р. – 3360 грн).

Джерело: таблицю складено на основі статистичної інформації Державної служби статистики України.

Виходячи з даних, представлених у табл.1, підвищення рівня бідності за абсолютним критерієм у подальшому буде залишатися одним із ключових соціальних ризиків в Україні. Незважаючи на зниження, частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму з урахуванням суми податку на доходи фізичних осіб становила у 2017 р. майже 45 %, а без урахування зазначеного податку 32,5 %. Це означає що більше третини населення України не можуть задовольнити навіть мінімальні потреби.

Зауважимо, що сьогодні в Україні існує два поняття прожиткового мінімуму: законодавчо встановлений та фактичний (розрахунковий), значення яких суттєво відрізняються (рис.1).

Замість виправлення ситуації та недопущення в майбутньому двозначного розуміння

права на звільнення від плати за харчування дитини у державних і комунальних дитячих дошкільних закладах відповідно до Закону України «Про дошкільну освіту». Іншими словами його називають ще «гарантований мінімум», який на 2019 р. визначено у відсотковому співвідношенні до прожиткового мінімуму для основних соціальних і демографічних груп населення, а саме: для працездатних осіб — 21%, для дітей — 85%, для осіб, які втратили працездатність, та осіб з інвалідністю — 100% відповідного прожиткового мінімуму.

Негативним у цьому аспекті можна відмітити і збільшення розриву між вище вказаними показниками на початку 2019 р. Офіційно затверджений загальний прожитковий мінімум становив 46,88 % фактичного проти 47,39 % у 2018 р. Ще гірша ситуація із прожитковим мінімумом для працездатних осіб, де спів-

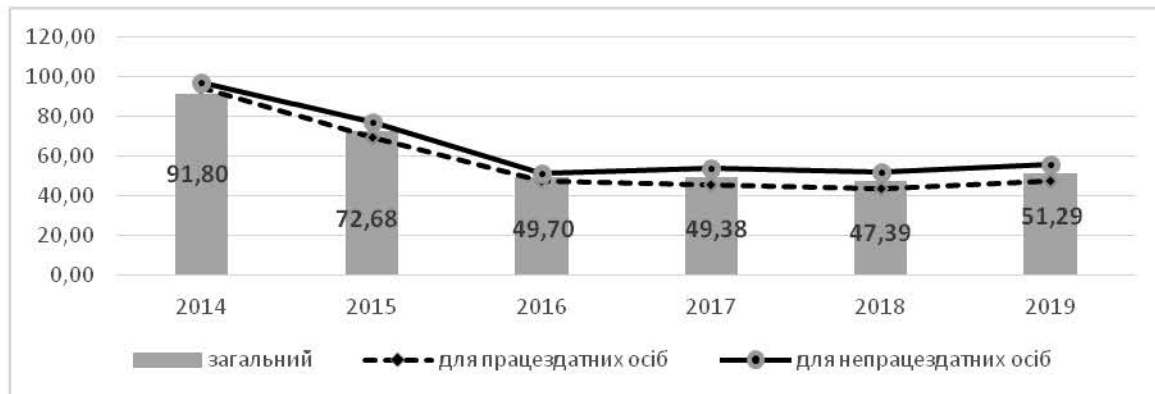

Рис. 1. Динаміка часток співвідношення офіційно затвердженого прожиткового мінімуму до фактичного (з урахуванням ПДФО та військового збору) у 2014 – 2019 рр.

Джерело: побудовано на основі [17] та власних розрахунків авторів

сутності поняття «прожитковий мінімум» органи влади у травні 2017 р. на законодавчому рівні закріпили існування цих двох понять у методиці комплексної оцінки бідності. Проте індикатори соціальної безпеки залишилися незмінними, що спричинює певне непорозуміння при їх визначенні. Так, наприклад, незрозуміло, який показник прожиткового мінімуму слід використовувати при визначенні відношення середньої зарплати та пенсії до прожиткового мінімуму. Тому у своїх розрахунках ми брали до уваги обидва показники.

Двозначного розуміння вище вказаного поняття, на нашу думку, можна було б уникнути, тимчасово ввівши додаткову державну соціальну гарантію «Рівень забезпеченості прожиткового мінімуму». Зауважимо, що таке поняття, щоправда в іншій інтерпретації, уже використовується для розрахунку допомоги малозабезпеченим сім'ям та для визначення

відношення вказаних показників становить менше 45% (січень 2019 р. – 43,41%, 2018 р. – 43,93 %), що створює передумови для виникнення таких соціальних ризиків як збільшення бідних серед працюючого населення та поширення утриманських настроїв у зв'язку з отриманням ними нетрудових доходів у вигляді субсидій на житлово-комунальні послуги чи соціальної допомоги як малозабезпеченим верствам населення. Ми жодним чином не виступаємо проти надання таких видів допомоги, проте вважаємо, неприпустимим створення ситуації, за якої людина із повною зайнятістю буде віднесена до категорії бідного населення.

Аналіз рівня бідності за вище вказаним індикатором у розрізі регіонів свідчить про існування значної асиметрії щодо рівня та якості життя населення. Так, у м. Києві доходи нижче фактичного прожиткового мінімуму (без урахування ПДФО та військового збору) у

2017 р. мали 29,9 % населення, в Одеській області – 39,3%, а у Рівненській 63,5 %, у Волинській – 63 %, у Сумській – 61,9 %, у Житомирській – 61,1 %.

Також хочемо наголосити, що рівень бідності за ознаками депривації у 2017р. становив 32,6 %, що на 1,8 % більше, ніж у 2015 р. Показовим є те, що 26,5 % населення не мали змоги своєчасно та в повному обсязі оплатити рахунки за житло та житлово-комунальні послуги, 27,5 % були неспроможні оновити верхній одяг та взуття для холодної пори року (один раз на 5 років), а 10,4 % населення відмовлялися собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування.

Водночас, у якості індикатора соціальної безпеки законодавством визначено лише показник «частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими 75 відсотків медіанного рівня загальних доходів», який на фоні інших демонструє кращу картину щодо рівня бідності в Україні. Варто зазначити, що даний показник зменшився у 2017 р. на 2,5 % порівняно із 2016 р.

Оцінюючи ситуацію, що склалася в Україні, доцільно наголосити, що сучасні трансформаційні процеси торкаються цивілізованих основ суспільства щодо зміни моделей та регуляторів соціальної діяльності. Руйнуються звичні норми соціальних відносин, змінюється система цінностей, коли відхиляються попередні стереотипи, а нові ще лише формуються. Зокрема, елітарний принцип «рівності» більшість вже не сприймає, але й поляризація доходів, що має місце, в силу своїх нераціональних масштабів не може сприйматися як соціальна норма. Більшість населення оцінює надбаватих людей негативно, що призводить до зниження стимулів до праці.

Такий стан спричинений, у першу чергу, низьким рівнем заробітної плати, недотриманням принципу справедливості і неупередженості під час формування систем оплати праці, утворенням маргіналізованих груп тощо. Зазначене зумовлює прояв ще одного соціального ризику – збільшення потоків трудової міграції задля пошуку кращих місць роботи. Сприяє цьому і значно вищий рівень оплати праці у сусідніх країнах. Зокрема, середньомісячна заробітна плата у 2018 р. у Польщі становила 1216 євро, Словаччині – 1296 євро, Угорщині – 1152 євро, Румунії – 816 євро, а в Україні – 277 євро.

Вище вказане, своєю чергою, детермінує в Україні не лише соціальні ризики, що прояв-

ляються у збільшенні навантаження непрацездатного населення на працездатне, зниженні реальних доходів переважної кількості пенсіонерів через надто низькі розміри пенсій, а й економічні.

На жаль, характерними для України є і інші негативні тенденції в оплаті праці, а саме:

– значно нижча за середню по країні заробітна плата у бюджетних галузях (освіти, науки, культури, охорони здоров'я, надання соціальної допомоги тощо), де зосереджено 37% загальної чисельності штатних працівників. Так, у лютому 2019 р. середньомісячна заробітна плата працівника освіти була нижча за середню зарплату по Україні на 20,8% (7467 грн. проти 9429 грн.), в сфері охорони здоров'я та надання соціальної допомоги – на 32,4% (6375 грн.), у культурі й спорті – на 19,6% (7585 грн.). І тільки в таких видах діяльності як державне управління й оборона та обов'язкове соціальне страхування показник середньої зарплати (12393 грн.) перевищив середньостатистичний рівень по країні на 31,4% [17];

– зрівнялівка в оплаті кваліфікованої і некваліфікованої праці. У 2019 р. з першого по дванадцятий розряди ЄТС мінімальна винагорода за працю різної кваліфікації і складності є однаковою і дорівнює розміру мінімальної заробітної плати - 4173 грн, а розрив між максимальним посадовим окладом найбільш кваліфікованого працівника й мінімальною винагородою робітника найнижчої кваліфікації (прибиральник, сторож, двірник та інші) складає лише 2,08 проти передбаченого ЄТС діапазону коефіцієнтів 1:4,51;

– поглиблення нерівності в оплаті праці у різних видах економічної діяльності та регіонах, між підприємствами та в межах одного підприємства. В Україні місячна зарплата керівника НАК «Нафтогаз» у 2017 р у 146 разів була більшою за середню, ПАТ «Укрзалізниця» – у 48 разів, а співвідношення лише в посадових окладах між працівником основної професії і керівником іноді сягає 1:200, і стосується це, як не прикро, саме сфери державного регулювання питань оплати праці. Водночас, максимальна різниця між середньою заробітною платою працівників та керівників підприємств Європейського Союзу у 2017 р. становила 60 разів, при цьому на більшості підприємств різниця не перевищує 15 разів [20].

Вважаємо, що основними причинами таких диспропорцій є відсутність системності у ре-

формуванні оплати праці працівників бюджетної сфери та державних підприємств, встановлення розміру посадового окладу робітника першого тарифного розряду на рівні штучно заниженого прожиткового мінімуму та законодавче закріплення надвисоких заробітних плат керівникам окремих державних підприємств та можливості виплати премій навіть в умовах наявності заборгованості по оплаті праці.

Політика «дешевої робочої сили» призвела до зниження купівельної спроможності населення і, відповідно, до обмеженого попиту на внутрішньому ринку товарів і послуг, зменшенню доданої вартості, що без перебільшення можна назвати однією з головних проблем української економіки. «Адже виробництво товарів і послуг втрачає сенс за умов пригніченого попиту внаслідок поширення бідності, скорочення середнього класу, зростаючої асиметрії в рівнях і диференціації доходів» [2, с. 467].

Про низьку купівельну спроможність населення сигналізує і індикатор соціальної безпеки «Частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах домогосподарств», значення якого протягом 1994 – 2015 років перевищували критично допустимий рівень (50 %). У 2016 – 2018 рр. частка зазначених витрат коливалась у межах 47,9 – 49,8 %, проте її зниження зумовлене не зростанням купівельної спроможності населення, а різким підвищенням тарифів на житлово-комунальні послуги, що своєю чергою збільшило їх частку у структурі сукупних витрат і зумовило значне відволікання коштів державного бюджету на виплату відповідних субсидій. Так у 2016 р. з Державного бюджету України на зазначені цілі¹ було виділено 46,4 млрд. грн, тобто 6,8 % усіх видатків, у 2017 р. – 83,9 млрд. грн (8,6%), у 2018 р. – близько 70 млрд. грн (7,4 %). Це майже в два рази більше ніж, наприклад, видатки на вищу освіту (36,7 млрд. у 2018 р.), що свідчить про відсутність системності у здійснюваних реформах. Враховуючи те, що саме людина є головним ресурсом нової

економіки, її провідною продуктивною силою, бюджетні кошти, у першу чергу, повинні бути спрямовані на її розвиток, а не утримання. Тому реформування усіх сфер національної економіки та розвитку суспільства має бути комплексним з чіткою послідовністю здійснюваних заходів. Вважаємо, що першочерговим завданням органів влади має бути створення інституту гідної праці, що унеможливить прояв таких соціальних ризиків як бідність серед працюючого населення та посилення відтоку молоді та інших працездатних осіб за кордон.

Реалізація принципів гідної праці на практиці дозволить викоринити і таке негативне явище, як заборгованість по заробітній платі, обсяг якої у 2015 р. за ступенем загрози соціальній безпеці держави коливався між небезпечним (5%) та критичним рівнем (10%). Варто зазначити, що у 2016 – 2018 рр. завдяки більш жорсткій позиції Уряду щодо зазначеного питання та підвищенню рівня соціальної відповідальності в окремих представників бізнес-середовища ступінь загрози вдалося знизити до 3,2 %.

Водночас, низький рівень заробітної плати, велика ймовірність її невивиплати чи виплати не у повному обсязі, непривабливі умови праці, що практично заставляють людину підпорядковуватися принципу «жити, щоб працювати» не дають можливості, особливо молоді, реалізувати себе як особистість, розвивати свої творчі здібності, повноцінно відпочивати. Все це безумовно відображається на показниках ринку праці. Зокрема, рівень молодіжного безробіття (у віці 15-24 та 25-29 років) залишається стабільно високим (рис.2). Більше того загальний рівень зайнятості у 2014 – 2017 рр. мав сталу тенденцію до зниження, що збільшує економічне і демографічне навантаження на одного працюючого.

Проте у ситуації, що склалася у соціально-трудовій сфері нас турбують не лише питання оплати праці та зайнятості чи безробіття населення, а й те, що сучасні кризові явища у цій царині – це «наслідок кризи цінностей загалом і цінностей трудового життя, зокрема, спотвореного уявлення щодо сенсу життя; це криза суспільної свідомості, яка призвела до світоглядних прогалин і неадекватного економічного мислення, що відтворюється і донині під впливом економцентризму та неолібералізму» [2, с.466].

Утім ми переконані, що українське суспільство здатне побудувати нові соціально-економічні відносини, засновані на принципах вер-

¹ 1) субвенція з Державного бюджету місцевим на надання пільг та житлових субсидій населенню на оплату природного газу, послуг тепло-, водопостачання і водовідведення, квартирної плати (утримання будинків і споруд та прибудинкових територій), управління багатоквартирним будинком, вивезення побутового сміття та рідких нечистот; 2) субвенція з Державного бюджету місцевим на надання пільг та житлових субсидій на придбання твердого та рідкого пічного побутового палива та скрапленого газу

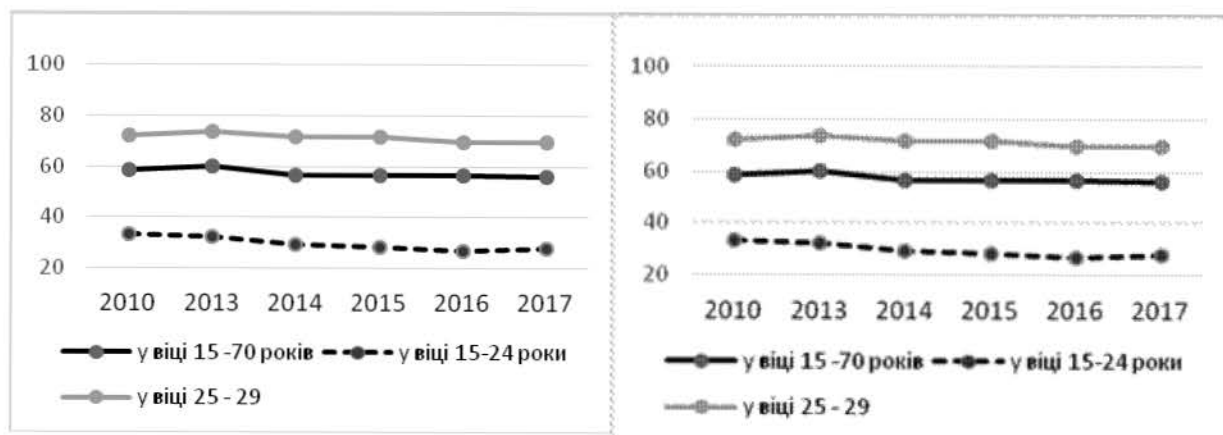

Рис. 2. Динаміка рівнів зайнятості та безробіття за окремими віковими групами у 2010 – 2017 рр.

Джерело: побудовано на основі [17]

ховенства права, солідарності, справедливості, співучасті, відповідальності та соціального партнерства. Саме ці принципи мають бути покладені і у процесі формування і реалізації державної політики.

На побудові нових соціальних відносин наголошував і К. Шваб (Klaus Schwab), акцентуючи увагу на ризиках, що виникають на рівні глобального управління. Зокрема, відповідаючи на вимоги щодо посилення контролю над «глобальними силами», він рекомендує не ізолювати економіки держав через протекціонізм та націоналістичну політику. Він пропонує вибудовувати нові соціальні відносини між громадянами та їхніми лідерами, які дозволять кожному відчувати себе достатньо захищеним удома, щоб бути відкритими для світу [21]. Також К. Шваб стверджує, що якщо цього не відбудеться, то в кінцевому підсумку це призведе до краху демократії.

Повертаючись до соціальних ризиків національного масштабу зупинимось на тих, що не лише викликають стурбованість, а й ставлять під сумнів саме можливість людського розвитку України. Насамперед це ризики у сферах охорони здоров'я та відтворення населення.

Реформуючи систему охорони здоров'я слід пам'ятати, що вона повинна мати високий рівень адаптивності до соціальних умов, які постійно змінюються під впливом як внутрішніх так і зовнішніх загроз. Не виконання зазначеною системою у повному обсязі своїх функцій щодо задоволення потреби населення у необхідних медичних послугах детермінує трансформацію ризику поширення захворюваності, особливо інфекційних хворіб в одну із ключових загроз для національної безпеки України. Нині, на жаль ми маємо критичну ситуацію із збільшенням чисельності ВІЛ-інфікованих.

У 2017 р. їх кількість зросла до 43,1 осіб у розрахунку на 100 тис. населення, що на 5,9 осіб більше ніж у 2015 р. та на 13,1 особу більше критично допустимого рівня (див. табл.1).

Не менш загрозливою є ситуація і з захворюваністю на активний туберкульоз. Чисельність таких хворих вже перевищила небезпечний поріг (40 осіб на 100 тис. населення), проте, на відміну, від ВІЛ-інфікованих, кількість хворих на активний туберкульоз протягом аналізованого періоду зменшилася і становила у 2017 р. 52 особи на 100 тис. населення.

Багато хто із науковців, практиків та представників органів влади вважають головною проблемою сфери охорони здоров'я неефективне використання бюджетних коштів. Не заперечуючи вказаного факту, хочемо звернути увагу і на вкрай низький рівень бюджетних інвестицій у медичну сферу, про що свідчать і значення відповідного індикатора соціальної безпеки. Так у 2018 р. обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я становив 3,3 % ВВП, що на 0,3 % менше ніж у 2015 р. та на 1,2 % менше рівня визначеного як небезпечного для соціальної безпеки. Критичне значення вказаного індикатора встановлено на рівні 3% ВВП.

Загалом стан здоров'я українців сьогодні оцінюється як незадовільний, що спричинює високий рівень загальної смертності (14,5 осіб на 1000 наявного населення), який щорічно зростає. Однією з причин такого стану є зниження рівня доступності до медичних послуг. Так, за даними вибіркового обстеження [13], серед домогосподарств, у яких хто-небудь із членів протягом останніх 12 місяців потребував медичної допомоги, придбання ліків та медичного приладдя, 30 % респондентів повідомили про випадки неможливості задовольнити

свої потреби. Порівняно з 2016 р. цей показник збільшився у 1,3 раза.

Водночас, «всеохоплюючий доступ до послуг охорони здоров'я (УНС) означає, що всі люди отримують якісні необхідні медпослуги там і тоді, коли вони їх потребують, не зазнаючи фінансового тягаря» [18].

Розуміючи важливість збереження і розвитку здоров'я населення, в Україні розпочато реформування цієї сфери. Серед основних досягнень: впровадження системи «гроші ходять за пацієнтом», вільний вибір лікаря, затвердження низки уніфікованих клінічних протоколів медичної допомоги з переліком послуг і розмежуванням рівнів надання медичної допомоги тощо. Проте задеклароване збільшення заробітних плат медичного персоналу, на жаль, поки не відбулося. Сфера охорони здоров'я і надалі залишається в аутсайдерах за рівнем середньомісячної заробітної плати (5875 грн у 2018 р. при середній по Україні 8865 грн), що сприяє поширенню корупції.

Також існує ризик щодо надмірного навантаження окремих сімейних лікарів, що безумовно вплине на якість надання медичних послуг. Встановлені наказом Міністерства охорони здоров'я часові норми (не більше 18 хв. на одного пацієнта) ймовірно не призведуть до очікуваних результатів. Навпаки, при максимальному наборі пацієнтів сімейним лікарем (2000 осіб), враховуючи рівень захворюваності в Україні (62895 осіб на 100 тис. населення) кожен пацієнт матиме змогу поспілкуватись з лікарем не більше 1,5 год. в рік.

Проте все ж основним ризиком у 2019 р. залишається вкрай низький рівень фінансування охорони здоров'я. Із задекларованого у медичній реформі обсягу бюджетного фінансування на рівні 5% ВВП, у бюджеті 2019 р. передбачено на зазначену сферу лише 3,2 % ВВП, що призведе до значного недофінансування різного роду програм у сфері охорони здоров'я. За словами директора фонду «Допомога онкохворим дітям» В. Маркевич, програми плануються профінансувати наступним чином: «по дитячій онкології – на 56%, по дорослій онкології – на 23,1%, по ендопротезуванню – 17%, по розсіяному склерозу – 19,5%, по психічних хворобах – 20%, по первинному імунodefіциту – 40%, по харчуванню дітей з орфанными захворюваннями – 22%» [3]. Зазначене зумовлює необхідність пошуку додаткових джерел фінансування практично для всіх медичних закладів. А це, в свою чергу, збільшить наван-

таження на лікарів через надання додаткових медичних послуг на платній основі.

Таким чином можемо стверджувати, що впровадження в дію медичної реформи при обмеженому бюджетному фінансуванні та наявності високого рівня бідності, окрім очікуваних позитивних результатів може спричинити появу нових соціальних ризиків у вигляді зменшення фізичної та фінансової доступності до окремих видів медичної допомоги для третини населення України.

Погіршення ситуації з доступністю медичного обслуговування неминуче відобразиться на збільшенні рівня захворюваності населення, що призведе до зниження очікуваної тривалості життя, яка останніми роками має тенденцію до зростання (табл.2).

Загалом серед демографічних загроз найбільше занепокоєння викликають: депопуляція населення, що характеризується стабільно від'ємним коефіцієнтом його природного приросту (у 2015-му – -4,2, у 2017 р. – -5,1), та збільшення навантаження непрацездатного населення на працездатне (з 60,67 % у 2015 р. до 64,64 % у 2018 р. при критично допустимому рівні 55%). Не сприяє покращенню даної ситуації і рівень дитячої смертності в Україні, який протягом аналізованого періоду знаходився в діапазоні 7,9 – 7,4 дитячих смертей на 1 тис. народжених живими, що відповідає незадовільному стану за критерієм впливу на національну безпеку держави.

Водночас, заходи, що проводяться в рамках реалізації демографічної політики є точковими. Відсутність системного підходу та стратегічного всеохоплюючого бачення усього комплексу проблем при розробці заходів щодо їх вирішення не призводить до очікуваного результату. Так, наприклад, збільшення соціальних, так званих «дитячих» допомог, в основному, спонукають до народження дітей у незабезпечених та неблагополучних сім'ях. Для покращення демографічної ситуації потрібні більш системні підходи, які полягають у підвищенні якості життя населення.

Зауважимо, що підвищення якості передбачає не лише покращення матеріального добробуту, а й підвищення задоволеності рівнем свого життя та можливістю насолоджуватися результатами своєї праці. Важливим аспектом такого стану є комфортність житла та безпечність еко-системи.

Таким чином, прояв будь-яких соціальних ризиків, їх трансформація у потенційні чи реальні загрози соціальній і, відповідно,

Таблиця 2

Динаміка окремих значень індикаторів демографічної та продовольчої безпеки України

Індикатор	$\frac{I_{\text{безпеки}}}{I_{\text{крит}}}$	2015	2016	2017
Чисельність наявного населення, % до рівня 1990 р.*	$\leq 90 / 85$	87,01	86,67	86,31 ¹
Очікувана тривалість життя при народженні	$\leq 68 / 66$	71,38	71,38	71,98
Коефіцієнт дитячої смертності (кількість померлих до 1 р. дітей у розрахунку на 1 тис. народжених живими)	$\geq 9 / 11$	7,9	7,4	7,6
Коефіцієнт природного приросту, на 1 тис. осіб наявного населення	$\leq -1 / -2$	-4,2	-4,4	-5,1
Коефіцієнт старіння, %	$\leq 13 / 11$ $\geq 23 / 25$	15,83	16,13	16,44
Демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне, %	$\leq 36 / 35$ $\geq 53 / 55$	60,67	61,84	63,25 ²
Загальний коефіцієнт міграційного приросту, скорочення (-), на 10 тис. осіб	$\leq -2 / -1$ $\geq 4,5 / 5,0$	3,31	2,48	2,82
Добова калорійність харчування людини, тис. ккал	$\leq 2500 / 2250$	3030	2990	2994

*Без урахування населення АРК і м. Севастополя

¹ у 2018 р. – 85,91%; ² у 2018 р. – 64,64 %

національній безпеці держави, пов'язані у тій чи іншій мірі з економічними спадами, несприятливими демографічними тенденціями, політичною нестабільністю та відсутністю системного підходу у прийнятті управлінських рішень. Безумовно, що ці ризики впливають на загальний рівень людського розвитку, не омиваючи жодної соціальної групи.

Здійснивши неупереджений аналіз рівня соціальної безпеки в Україні доходимо до висновку, що чинний набір її індикаторів не відображає реального рівня соціальної захищеності людини, суспільства і держави. Зокрема, до вказаних індикаторів варто було б додати показники рівня бідності за абсолютним, відносним критерієм та за ознакою депривації, відношення розміру посадового окладу (тарифної ставки) до фактичного прожиткового мінімуму, відношення темпу приросту загальних доходів домогосподарств (в розрахунку на одну особу) до індексу споживчих цін, рівень охоплення соціальним страхуванням, рівень забрудненості навколишнього середовища та інші.

Проте їх прийняття на законодавчому рівні не гарантує покращення рівня соціальної безпеки. Потрібен моніторинг зазначених індикаторів, результати якого сприяли б прийняттю більш обґрунтованих та виважених рішень не лише у сфері соціального, а й економічного розвитку та дозволило б розробити стратегію розвитку держави, яка б базувалась на розумінні значущої ролі людини як чинника і рушія прогресу у всіх сферах національної економіки.

Наразі, незважаючи на існування цілої низки стратегій, концепцій, програм тощо, можемо констатувати факт відсутності цілісного стратегічного документу (як мінімум на 15 років), який визначав би головні цілі суспільства і держави, узгоджені з інтересами людини. Засоби, спрямовані на вирішення соціальних проблем, повинні бути націлені на формування стратегії не лише соціального, а й економічного та політичного розвитку України. Це передбачає послідовну реалізацію заходів довготермінового спрямування, що сприятиме підвищенню рівня життя населення. Зазначене вимагає формування базових умов, які дають змогу планомірно підготувати основу для кожного наступного етапу перетворень.

Як справедливо зазначає О. Костенко, «Прояви людської сваволі та ілюзій у вигляді соціального волонтаризму й утопізму, які набули сьогодні, зокрема в Україні, надзвичайного поширення, свідчать про те, що нашому суспільству бракує соціальної доктрини, здатної показати реформаторам, як слід реформувати суспільство, не порушуючи при цьому законів природи. Така соціальна доктрина необхідна тому, що згідно з принципом соціального натуралізму ті добрі наміри, в тому числі і реформаторські, які суперечать законам природи, несподівано для самих реформаторів, у супереч їхнім очікуванням, реалізуючись, перетворюються на зло» [7, с. 26].

Ринкові відносини та інноваційна специфіка економічного зростання в Україні потребують висококваліфікованої робочої сили, яка буде наділена відповідними параметрами

фізичного, психічного і соціального здоров'я, високим інтелектуальним та освітньо-професійним потенціалом та виділятиметься особливими моральними принципами.

Для забезпечення екологічної безпеки потрібно, на нашу думку, об'єднати регіони України навколо спільної мети захисту загальнонаціонального природного надбання, яке не зводиться до ресурсної бази, а становить найважливішу з умов підтримки високої якості життя.

Розробка такої стратегії потребує нового підходу до вирішення соціальних проблем, що базуватиметься на специфіці соціальної та економічної ситуації сьогодення та її найближчих перспектив, реалій життя населення України та оцінці стану й потенційних можливостей реформування соціальної сфери.

Висновки. Отже, на сьогодні сформувався певні передумови для розробки, громадського обговорення та подальшої реалізації соціальної доктрини України – документа, що відображатиме науково обгрунтоване й стратегічно орієнтоване бачення сучасного стану та перспектив розвитку соціальних процесів і відносин, ключові положення, принципи та механізми державної політики на всіх рівнях управління країною, які здатні мінімізувати відповідні соціальні ризики та забезпечити високий рівень соціальної захищеності суспільства.

Основними заходами, що сприятимуть усуненню реальних загроз соціальній безпеці та мінімізації вказаних вище ризиків, на нашу думку, мають бути: розробка та реалізація загальнодержавних та регіональних програм сприяння зайнятості населення, що передбачатиме надання певних податкових пільг підприємцям-почаківцям за умови створення ними нових робочих місць; докорінне реформування системи оплати праці в бюджетній сфері та на підприємствах державної і комунальної власності; встановлення нормативу співвідношення мінімальної та максимальної заробітної плати на одному підприємстві на рівні 1:30; запровадження системи обов'язкового медичного страхування та другого рівня пенсійної системи. Зазначене дозволить зменшити навантаження на бюджет країни, що дасть змогу продовжити реформу децентралізації з обов'язковим фінансовим забезпеченням делегованих повноважень місцевим органам влади, а також збільшити бюджетні інвестиції у сферу охорони здоров'я та освіти.

Література

1. *Баланда А. Л.* Соціальні детермінанти національної безпеки України : монографія / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж. К., 2008. 414 с.
2. *Гідна праця: імперативи, українські реалії, механізми забезпечення*: монографія / А.М. Колот, В.М. Данюк, О.О. Герасименко та ін. К.: КНЕУ, 2017 500 с.
3. Держбюджет-2019: українцям слід готуватися до масового закриття лікарень // інтернет-газета, 2018 URL: <https://uk.etcetera.media/derzhbyudzhets-2019-ukrayintsyam-slids-gotuvatisya-do-masovogo-zakrittya-likaren.html>
4. *Загорський В. С., Лопушняк Г.С.* Концептуальні засади державної соціальної політики // Ефективність державного управління: зб. наук. пр. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2009. Вип. 21. С. 13 - 20.
5. *Ляш О.І.* Сутнісно-типологічні характеристики соціальної безпеки регіону // Економічний часопис-XXI, 2010. № 9-10. С. 37-42.
6. *Коваль О.П.* Соціальна безпека: сутність та вимір. наук. доп. К.: НІСД, 2016. 34 с.
7. *Костенко О. М.* Природні і людські фактори у праві: дослідження з позиції соціального натуралізму // Вісник НАН України, 2005. № 8. С. 25 - 35.
8. *Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науковоаналітична монографія) / за ред. Е.М. Лібанової.* – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. 496 с.
9. *Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 № 1277.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13>
10. *Надрага В.І.* Соціальні ризики в трудовій сфері / Дис. на здоб. наук. ступ. докт. екон. наук. Київ, 2016. URL: www.idss.org.ua/avtoref/2016_Nadraga_dis.pdf
11. *Новікова О. Ф.* Соціальна безпека: організаційно-економічні проблеми і шляхи вирішення. Донецьк : ІЕП НАН України, 1997. 460 с.
12. *Підлипна Р. П.* Основні загрози та система соціальної безпеки в Україні // Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна. 2015. Вип. 47. С. 20-23.
13. Самооцінка населення стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2017 році: вибіркове обстеження домогосподарств, жовтень 2017. К.: ДССУ. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (розділ: Доходи та умови життя)
14. *Скуратівський В., Лидюк О.* Соціальна безпека українського суспільства та шляхи її забезпечення // Вісник Національної академії державного управління, 2011. №3. С. 194–204.
15. *Соціальна безпека: теорія та українська практика: Монографія / І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новікова та ін.; За ред. І. Ф. Гнибіденка, А. М. Колота, В. В. Рогового.* К.: КНЕУ, 2006. 292 с.
16. *Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки: монографія / О. Ф. Новікова, О. Г. Сидорчук, О. В. Панькова [та ін.] / Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ; НАН України, Інститут економіки промисловості. К. ; Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. 184 с.*
17. *Статистична інформація Державної служби статистики України, 2019.* URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
18. *Телло Х.* Здоров'я для всіх: як цього досягнути // Українська правда, 12.12.2018. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/12/12/234592/>

19. Шевченко Л. С. Соціальні ризики та соціальна безпека праці: монографія. Х. : Право, 2009. 280 с.
20. Global Wage Report 2016/17: Wage inequality in the workplace. International Labour Office – Geneva: ILO, 2016. URL: https://www.ilo.org/global/research/global-reports/global-wage-report/2016/WCMS_537846/lang--en/index.htm
21. Klaus Schwab. Globalization 4.0 – what does it mean? URL: <https://www.weforum.org/agenda/2018/11/globalization-4-what-does-it-mean-how-it-will-benefit-everyone>
22. Saadia Zahidi. Four ways we can fix economics in 2019. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2019/01/four-ways-we-can-fix-economics-in-2019/>

References

1. Balanda, A. (2008) Social determinants of national security of Ukraine: monograph / NAS of Ukraine. Institute of Demography and Social Studies K., p. 414.
2. Worthy work: (2007) imperatives, Ukrainian realities, mechanisms of supplement: monograph / A. M. Kolot, V.M. Daniuk, O.O. Gerasimenko and others. K.: KNEU, p.500
3. State budget-2019: Ukrainians should prepare for mass closure of hospitals // Internet newspaper, URL: <https://uk.etcetera.media/derzhbyudzheth-2019-ukrayintsyam-slid-gotuvatisya-do-masovogo-zakrittya-likaren.html>
4. Zagorsky, V. (2009), Lopushniak, G. Conceptual Principles of State Social Policy // Efficiency of Public Administration. Lviv: LRIT NAPA, Ed. 21. pp. 13 – 20.
5. Ilyash, O. (2010) Essentially-typological characteristics of the social security of the region // Economical magazine-XXI, 2010. № 9-10. pp. 37-42.
6. Koval, O. (2016) Social Security: Essence and Measurement. scientific add K.: NISS, p.34
7. Kostenko, O. (2005) Natural and human factors in the law: research from the standpoint of social naturalism // Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine, № 8. pp. 25 – 35.
8. Libanova, E. (2010) Human Development in Ukraine: Minimization of Social Risks (Collective Scientific and Analytical Monograph). K.: Institute of Demography and Social Studies named after M.V. Ptuha of the National Academy of Sciences of Ukraine, State Statistic Service of Ukraine, p.496
9. Methodical recommendations for calculating the level of economic security in Ukraine: Order of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine dated October 29, 2013 № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13>

10. Nadraha, V. (2016) Social Risks in the Labor Sphere / Dissertation of acquisition of the degree of Doctor of economics sciences. Kyiv, URL: www.idss.org.ua/avtoref/2016_Nadraga_dis.pdf.

11. Novikova, O. (1997) Social security: organizational and economic problems and solutions. Donetsk: IEP NAS of Ukraine, p. 460

12. Pidlypna, R. (2015) The main threats and the system of social security in Ukraine // Visnyk of the Lviv Commercial Academy. The economical series. Ed. 47. pp. 20-23.

13. Self-assessment of the health status and availability of certain types of medical care in 2017: sample household survey, October 2017. K.: DSSU. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (section: Income and living conditions)

14. Skuratovsky, V. (2011), Lindyuk O. Social security of Ukrainian society and ways of its provision // Bulletin of the National Academy of Public Administration, №3. pp. 194-204.

15. Social Security: Theory and Ukrainian Practice: Monograph / I. F. Gnibidenko, A. M. Kolot, O. F. Novikova and others; Ed. I. F. Gnibidenko, A. M. Kolot, V. V. Rogovyi. K.: KNEU, 2006. p.292

16. Status and prospects of social security in Ukraine: expert assessments: monograph / O.F. Novikova, O.G. Sidorchuk, O.V.Pankova [and others.] / Lviv Regional Institute of Public Administration NAPA; National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Industrial Economics. K.; Lviv: LRIT NAPA, 2018. p.184 17.

17. Statistical information of the State Statistics Service of Ukraine, 2019. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

18. Tello, X. Health for all: how to achieve this // Ukrainian Truth, 12.12.2018. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/12/12/234592/>

19. Shevchenko, L. (2009) Social risks and social safety of work: a monograph. X.: Law, p.280

20. Global Wage Report 2016/17: Wage inequality in the workplace. International Labour Office – Geneva: ILO, 2016. URL: https://www.ilo.org/global/research/global-reports/global-wage-report/2016/WCMS_537846/lang--en/index.htm

21. Klaus Schwab. Globalization 4.0 – what does it mean? URL: <https://www.weforum.org/agenda/2018/11/globalization-4-what-does-it-mean-how-it-will-benefit-everyone>

22. Saadia Zahidi. Four ways we can fix economics in 2019. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2019/01/four-ways-we-can-fix-economics-in-2019/>

УДК 331.5

Романюк М. Д., Романюк Т. М.

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ПІДПРИЄМСТВ ТУРИЗМУ: ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ ТА СИСТЕМИ МОТИВАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ

У статті розглянуто особливості та проблеми формування цінностей організації як шлях до створення базових засад соціального капіталу підприємств туризму. Досліджено взаємозв'язок цінностей і норм із загальнолюдськими цінностями та іншими компонен-

тами соціального капіталу. Запропоновано практичні інструменти формування цінностей на підприємстві.

Висвітлено питання, пов'язані з формуванням і удосконаленням системи мотивації персоналу на підприємствах туристської ін-